

СТАВЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ДО АГРАРНОЇ РЕФОРМИ СТОЛИПІНА

У статті досліджується ставлення селянства Чернігівської губернії до реалізації столипінської аграрної реформи (1907 – 1914 рр.), розкрито причини і форми селянських протестів проти столипінського землевпорядкування.

Ключові слова: Столипін, аграрна реформа, протести.

Столипінський указ 9 листопада 1906 р., що започаткував аграрні перетворення і був покликаний зруйнувати селянську общину, не розв'язував питання селянського малоземелля, оскільки був спрямований лише на зміну форми землеволодіння. Тому нова земельна політика царського уряду закономірно викликала протести у тієї частини селян, які чекали не такої «землі» і не такої «волі». Форми виявів селянського невдоволення були різними: від скарг на дії чиновників і землемірів до активного супротиву землевпорядникам, які проводили межові роботи в полі, чиновникам при описуванні і продажу худоби в рахунок погашення боргів Селянському поземельному банку, а також відкриті сутички із хуторянами і відрубниками, в тому числі і за участі поліції.

Ставлення українського селянства до проведення аграрних перетворень на селі в період 1907 – 1914 рр. певною мірою вже було досліджено вченими. Вивченням цієї проблеми займалися Ф.Є. Лось і О.Г. Михайлюк, які розглядали взагалі всі форми селянської боротьби з 1907 р. і до початку Першої світової війни і виступи селян проти столипінського землевпорядкування зокрема [1]. Виступи селян на Ніжинщині в 1900 – 1917 рр. досліджував О.В. Герасименко, зазначаючи, що окремим з них були спрямовані і проти столипінського землевпорядкування [2]. Значне місце у процесі реалізації столипінської аграрної реформи відводив виступам селян проти землевпорядкування дослідник аграрної історії С.М. Дубровський [3]. Важливі відомості щодо селянських рухів періоду столипінської аграрної реформи містяться у спеціально виданих збірниках документів центральних і місцевих архівів, присвячених даній проблемі [4; 5].

Роботи вищевказаних авторів стосувалися селянських рухів періоду 1907 – 1914 рр. або в окремих повітах, або ж в усіх українських землях чи в усій Російській імперії. Проблематика ставлення селянства Чернігівщини до столипінської аграрної реформи окремо не вивчалась, виступи чернігівських селян розглядались як окремі епізоди в загальноукраїнському чи загальноімперському масштабі. Тому метою даної статті є висвітлення настроїв у селянському середовищі в ході реалізації столипінської аграрної реформи на Чернігівщині, визначення причин, які спонукали чернігівських селян до протестів проти земельних перетворень, і розкриття форм цих протестів у процесі аграрних перетворень.

Процес руйнування общини мав своїм наслідком утворення численної групи заможних селян-одноосібників. Однак у межах соціально неоднорідного селянства існували прошарки, які вороже ставились до столипінських перетворень. До них належали ті сільські багатії і власники крамниць, які паразитували на общинних

© Герасимчук Олександр Михайлович – асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

структурах і традиційних способах експлуатації бідноти. Також активною опозицією реформи була маса розбещених обшинним устроєм селян, які відвикли від ініціативної праці і підтримували власне існування за рахунок «миру». Уряд, у свою чергу, надавав допомогу тільки тим із землеробів, хто виявляв ініціативу і підприємливість. Крім того, частина селянства не встигла втягнутись у ринкові відносини і продовжувала практикувати зрівнювальні переділи землі. Зрозуміло, що психологія і спосіб життєдіяльності мільйонів селян, зацікавлених у збереженні обшинного ладу, негайно і автоматично змінитись не могли. Про гостроту соціальних взаємовідносин на селі свідчать, зокрема, такі висловлювання охочих вести одноосібне господарство в анкетах Вільного економічного товариства: «Звичайно, вигідніше було б на відруб..., але закріплення не допускає товариство, тобто горлопани» [6, с. 70].

Найяскравішими проявами протидії селян приватизації землі була відверта пасивність більшості чернігівських селян-обшинників у зверненнях до землевпорядних комісій про зміну форми землеволодіння, а також відмови сільських сходів у наданні дозволів на виділення на хутори і відруби. У с. Макіївка Ніжинського повіту 12 селян звернулись до землевпорядної комісії з проханням про вихід на відруби. Сільський сход, який зібрався з цього приводу 7 липня 1913 р., не зважив на доводи земського начальника і більшістю голосів дозволу на виділення не дав. Ніжинською землевпорядною комісією 4 серпня 1914 р. справу про виділення було припинено [22, арк. 4 – 5, 7, 28]. У с. Неглюбки Суразького повіту земський фельдшер В. Ковальов, а також селяни М. Суглобов і А. Гриньков навесні 1910 р. переконували жителів села не підкорятися закону і не виходити на хутори та відруби [24, арк. 2]. З такими ж закликами у с. Покровська Слобідка Мглинського повіту до селян звертались їхні односельці А. Силач, Г. Силач і І. Силач. Це не залишилось непоміченим місцевою владою, і названі селяни поліцейськими властями були ув'язнені в тюрму з порушенням клопотання про вислання їх з Чернігівської губернії. Селянин с. Кульневе цього ж повіту П. Орликов, звертаючись до земляків із закликом не погоджуватись на вихід на хутори, говорив: «Уряд хоче нас розсіяти, як вовків, щоб не мали між собою ніякого спілкування». В цьому селі кілька разів скликався сход для прийняття ухвали про перехід до відрубної системи, але завдяки стійкому опору селян ухвала так і не була прийнята [25, арк. 35]. Відмовились переходити на відруби селяни с. Шатура Ніжинського повіту [26, арк. 14] і селяни сіл Риловичі Новозибківського повіту та Забір'є Суразького повіту [1, с. 198].

В одному з донесень чернігівському губернатору зазначалось, що у Городнянському повіті іде кампанія проти втілення в життя закону 9 листопада 1906 р. У с. Безуглівка цього повіту «внаслідок сторонньої агітації добровільних виділів не було», а тому в землевпорядну комісію стали надходити клопотання про виділи в обов'язковому порядку. Серед селян повіту почала поширюватись тенденція до відмов від поданих раніше заяв про виділи [1, с. 194]. Городнянський повітовий урядник 16 вересня 1909 р. доповідав начальнику жандармського управління, що в с. Єліному, яке було за 4-5 верст від Безуглівки, 64 селян подали заяви про виділення із общини, однак, як зазначав віце-губернатор Т. Рафальський, «внаслідок неправильного роз'яснення голови землевпорядної комісії п. Єврейнова» відмовились від свого наміру [4, с. 239 – 240]. На засіданні адміністративної присутності городнянського повітового з'їзду 20 серпня 1909 р. розглядалися 20 справ по закріпленню землі в приватну власність. Єврейнов заявив селянам, що особи, які виходять із общини, позбавляються права користуватися вигонами, сінокосами та іншими спільними землями. Вислухавши це звернення, селяни заявили: «як у нас землю відберуть – ми не бажаємо виходити із общини» [27, арк. 1 – 2]. На звернення урядника щодо «незаконного тлумачення закону» Єврейнов відповів, що оскільки він «розладнав свої нерви постійними суперечками і непорозуміннями в справах землевпорядкування», то відмовляється виконувати свої обов'язки [27, арк. 3]. Агітація проти столипінської реформи в Чернігівській губернії серед селян набула такого розмаху, що чернігівському губернатору довелося вимагати від повітових справників вжити заходів щодо її припинення [25, арк. 27]. В с. Чорноводки Мглинського повіту 21 червня 1910 р. урядником було заарештовано селянина

Євтропія Ніщаківа, який підбурював односельців до недопущення шляхом погроз і насильства виділення на відрубні ділянки селян Василя Буримова і Кирила Сенькова [4, с. 243].

Землевпорядкування і виділення селян на хутори та відруби проводились часто насильницькими методами, нерідко ігноруючи волю і бажання більшості селян. При загальних переділах общинної землі, коли постанова сільського сходу (так званий «приговор») про перехід на хутірське землеволодіння була підписана більшістю селян, вихід на відруби був обов'язковий для всіх господарств села. У с. Нижнє Стародубського повіту землемір, виступаючи на сільському сході, запропонував селянам переселятися на хутори, а коли останні відмовилися, заявив: «Якщо ви добровільно не підете, вашу землю однаково поріжуть на хутори і вас розселять» [1, с. 202].

Поширеним проявом селянського невдоволення ходом землевпорядних робіт були скарги на дії місцевої влади, які селяни писали в повітові та губернські землевпорядні комісії на ім'я П. Столипіна і навіть самому царю, однак у переважній більшості вони залишалися без відповідей. У 1913 р. на засіданнях Чернігівської губернської землевпорядної комісії розглядалися скарги селян на постанови повітових землевпорядних комісій про проекти землевпорядкування у с. Нові Івайтенки Мглинського повіту, с. Позняки Остерського повіту [23, арк. 90], м. Грем'яч Новгород-Сіверського повіту, с. Кучинівка Городнянського повіту, сл. Гамаліївка Глухівського повіту [23, арк. 208].

Царський уряд щедро винагороджував осіб, які виявляли особливу старанність при проведенні аграрної реформи. В кінці 1912 р. був встановлений нагрудний знак, яким нагороджувались вищі сановники і члени Державної думи, що «потрудились» над впровадженням законодавчих актів про землевпорядкування. Представники місцевих адміністративних властей і землевпорядних комісій вдавалися до різних хитрощів, обману, залякування тощо, щоб мати бажаний результат у землевпорядженні і вислужитись перед вищим начальством [1, с. 202]. Передбачаючи, що навряд чи землевпорядні роботи проходять безконфліктно, чернігівське губернське правління 5 квітня 1907 р. зобов'язало повітові поліцейські управління слідкувати, щоб селянам було повідомлено під розписку про майбутні землевпорядні роботи і за необхідності відрядити поліцейських для сприяння виконанню межовими чиновниками землевпорядних справ [7, арк. 178]. У своєму листі до голови Ніжинської повітової землевпорядної комісії Ю. Глебова 24 серпня 1909 р. чернігівський губернатор М. Маклаков зазначав, що він «наказав чинам поліції сприяти справі землевпорядкування, яка тільки-но зародилась у Чернігівській губернії і в якій через це можливі різні недоречності і ускладнення» [28, арк. 236].

Актуальною допомогою поліції землевпорядникам залишалась і в наступні роки. Чернігівське губернське правління, відряджаючи старшого помічника губернського землеміра Красовського для виконання землевпорядних робіт у Чернігівському, Остерському та Ніжинському повітах 30 квітня 1910 р., давало одночасно розпорядження повітовим поліцейським управлінням, щоб на вимогу Красовського у випадку потреби у сприянні поліції ті таку допомогу негайно надавали [32, арк. 45]. Помічник землеміра своїм правом скористався вже восени 1910 р., коли склав акт і подав рапорт губернському землеміру про притягнення до кримінальної відповідальності козака Сидора Кононенка, який у відрубній ділянці м. Носівка Ніжинського повіту маєтку графа В. Мусіна-Пушкіна знищив поставлені Красовським межові знаки. Звернення про здійснення покарання було направлено губернатору і прокурору Ніжинського окружного суду [32, арк. 70]. 13 серпня 1912 р. губернське правління знову наказувало повітовим поліцейським управлінням «на вимогу відкомандированого землеміра у випадку, якщо йому буде потрібне при виконанні робіт сприяння поліції, негайно таке надавати» [8, арк. 283].

На примусовий виділ на відруби скаржилися селяни с. Мощанка Городнянського повіту. Так, селянин А. Ігченко у скарзі на ім'я царя, поданій 19 серпня 1913 р., писав, що його земля виділена у відруб без його згоди, просив скасувати дане рішення і доз-

волити йому жити в общині. «Землемір, – писав він, – налякав мене великим страхом, я через сільську несвідомість мимоволі змушений був робити все, що накаже землемір... Таким чином, мені належну з числа 5 дес. землю насильно відрізали у відруб, навіть в небажаному місці, перекинувши через два величезні яри, від чого для доступу до відрубу необхідно кілька доріг... Я скаржився нижчим і вищим установам, але у відповідь і на цей час нічого не випросив, а тільки на словах мені пояснюють: «Чекай, оголошено буде через поліцію», – а поліція лише силує до небажаного відрубу» [1, с. 203].

Аналогічні скарги про примусовий виділ подали також жителі цього ж села І. Євсєєнко, П. Кукивець, М. Руденко, Л. Ткач, К. Дмитренко, Я. Ткачов, а незабаром селяни вже майже всією громадою скаржились у головне управління землевпорядження і землеробства на свавілля та насильство, яке чинилось щодо них землевпорядниками. Неодмінний член землевпорядної комісії Макаров за допомогою озброєних стражників змушував селян давати згоду виходу на хутори. «Стражники, – писали селяни, – тягають нас по одному до землемірів, останні... шляхом погроз вимагають згоди на виділення із общини...». Далі в листі повідомлялось про розкрадання общинних земель заможними селянами, державними чиновниками, багатими міськими жителями та іншими. «Такі хижачи... захопили найкращі сінокоси, найкращі і найважливіші водопої, угноєні й удобрені нами землі...». Вищезазвані категорії населення і виступали переважно ініціаторами переходу на відруби з метою закріплення за собою кращих земель [1, с. 203]. Протистояння між селянами та землевпорядниками в с. Мощанка восени 1913 р. досягло такої напруги, що помічник землеміра В. Богомаз змушений був просити у влади дозволу на придбання вогнепальної зброї і патронів, який йому було надано [23, арк. 164]. Аналогічні прохання восени 1913 р. надійшли і від помічників землемірів із Мглинського та Новозибківського повіту. Їх прохання теж були задоволені [23, арк. 76, 165].

Запротестували проти виділів у 1913 р. і залишились на старих місцях селяни с. Ямпіль Глухівського повіту. Виявилось, що землеміри тут шляхом погроз і обіцянок вимагали від селян підписів про бажання вийти на відруби [1, с. 206]. Селяни с. Радомка Сосницького повіту скаржились на обман місцевої адміністрації, заявляючи, що неодмінним членом повітової землевпорядної комісії земля була оцінена неправильно, в зв'язку з чим хуторяни одержали кращу землю, а общинникам залишилась гірша [1, с. 204]. У м. Семенівка Новозибківського повіту кожному домогосподарю, котрий виділявся на відруб, на новому місці відводилась така ж кількість землі, яка числилася за ним на правах власності, незважаючи на різницю в родючості і, відповідно, в ціні. Завдяки такому «порядку» відведення хуторів місцеві багатії із селян почали поспішно скуповувати за безцінь (по 8 руб. 66 коп., 12 руб. 50 коп., 25 руб. за дес.) у семенівських ремісників, які не займались землеробством, землі гіршої якості і при нарізці хуторів обмінювати їх на кращі землі, розташовані до того ж недалеко від містечка і вздовж головної дороги [4, с. 246]. У селах Безуглівка і Єліне Городнянського повіту землі тих селян, які виявили бажання виділитись, не обмірювали в натурі, а дані про їх кількість записували зі слів самих же селян, що подали заяви. Таким чином, їм виділяли стільки землі, скільки вони самі сказали. Це стало причиною того, що земський начальник відмовився затвердити постанову про закріплення землі [27, арк. 1 зв.].

На захоплення кращих земель відрубниками в Головне управління землевпорядкування і землеробства скаржилися 1 березня 1913 р. жителі села Русанове Остерського повіту. Селяни повідомляли, що їх угіддя «розміщені в низкій і болотистій місцевості і перетинаються у всіх напрямках струмками, від яких протягом років утворилась ціла система озер і боліт, які заважають жителям села не лише під час обробки полів, а навіть в літні місяці... На такому ґрунті важко вести господарство навіть при общинному володінні, а за відрубного чи хутірського господарства становище наших односельців безвихідне» [4, с. 404]. Свої міркування селяни виклали прибулому землеміру, однак той не прислухався до аргументів і в результаті «краща частина нашої орної землі виділена у володіння кількох осіб, які порівняно з

іншими жителями багатші і виявили бажання вийти на відруби». Більша частина односельчан, писали далі селяни, володіє землею в такій обмеженій кількості, що при хутірному господарстві зовсім неможливе їх існування [4, с. 404 – 405]. І все ж, Остерська повітова землевпорядна комісія і на 1914 р. запланувала в дачі с. Русанове виділення 4 ділянок на відруби, а також намітила землевпорядні роботи по подоланню черезсмужжя. Утворені таким чином земельні площі планувалося віддавати в оренду з правом наступного викупу «без торгів арендаторам із малоземельних власників за вибором повітової землевпорядної комісії» [23, арк. 222].

Найбільш масові і гострі виступи проти столипінського землевпорядкування відбувались у той час, коли землеміри приступали до відведення відрубів при індивідуальних чи групових виділах, коли виділялись переважно заможні селяни. Роблячи, за вказівкою Столипіна, «ставку на сильних», їм намагались відвести кращі землі і ближче до села, що зачіпало інтереси всієї сільської громади, яка бурхливо реагувала на подібні дії землевпорядників. Ситуація іноді загострювалась до такої міри, що доводилося втручатись поліції.

Велике селянське заворушення на цьому ґрунті виникло в с. Безуглівка Городнянського повіту. Тут у серпні 1909 р. 18 місцевих заможних селян підняли клопотання про виділ укріплених наділів у відруби, але сільський сход на це згоди не дав, і за рішенням повітового з'їзду землевпорядники приступили до обов'язкового виділу. Частина хуторян, боячись загострення відносин з общинниками, забрала свої заяви назад. Було прийнято рішення про виділ відрубів лише 9 селянам.

Городнянська повітова землевпорядна комісія 24 квітня 1910 р. вирішила здійснити виділи. Як тільки землемір установив у полі свої інструменти, маючи намір розпочати землевпорядні роботи, з'явилися безуглівські селяни в кількості 50 – 60 чоловік і спочатку змусили землевпорядників припинити роботи, а потім накинулись на присутніх в полі хуторян Безбородного, Тереховича, Апанаська і почали їх бити, при цьому постраждали і землевпорядні працівники [4, с. 234].

Зважаючи на явний супротив з боку селян землевпорядним роботам, наступного дня в село прибув становий пристав з шістьма кінними поліцейськими стражниками і заарештував сім селянських активістів, наказавши сільському старості зібрати сход, де, очевидно, хотів зробити відповідне «роз'яснення». Селяни, що зібрались, вимагали звільнення арештованих. Помітивши хвилювання сходу, пристав наказав стражникам зарядити гвинтівки. Побачивши це, селяни накинулись на пристава і стражників і почали їх бити, одночасно на церковній дзвіниці ударили на сполох. Поліцейські зробили залп, сход розбігся, при цьому селянин Терентій Семак був поранений, а у поліцейських стражників зникли револьвер і шабля [4, с. 235 – 236].

28 квітня 1910 р. в Безуглівку прибув чернігівський віце-губернатор Т. Рафальський для здійснення суду над бунтівниками. Сільський сход зустрів його хлібом-сіллю. Всі селяни стояли на колінах, висловлюючи покірність і просячи помилування. Віце-губернатор хліба-солі не прийняв, заявивши, що не вірить у щирість розкаяння. Звинувативши селян в «злочинності їх поведінки», чиновник наказав знайти револьвер та шаблю і пригрозив селянам, що вони будуть відповідати за безпеку хуторян, а останніх запевнив, що всі вони перебувають під захистом і особливим заступництвом уряду. Пістолет селяни повернули, а шаблю так і не знайшли [4, с. 236 – 237, 241].

Високопоставлений чиновник також демонстративно відвідав хутір селянина А. Безбородного, який, незважаючи на всі труднощі, виділився із общини і мав 12 дес. землі, на які власним коштом переніс будинок і посадив сад. Віце-губернатор дав вказівку супроводжувачим його неодмінним членам губернської і повітової землевпорядних комісій подбати про виділення цьому «хороброму і енергійному піонеру» грошової допомоги [4, с. 237]. Доповідаючи про безуглівські події чернігівському губернатору 4 травня 1910 р., віце-губернатор Т. Рафальський зробив висновок щодо причин негативних процесів у ході аграрної реформи: «Постійні перевірки, суперечливі роз'яснення різних членів землевпорядних комісій, нарешті, ця тягани-

на – все це не могло не вселити селянам тривожного, нервового ставлення до справи, а тому нема нічого дивного в тому, що селяни, які твердо вирішили досягнути виділення на хутори замість закріплених за ними в різних місцях окремих клаптиків землі, стали непримиренними ворогами своїх односельців, противників виділів» [4, с. 240]. У листопаді 1910 р. судова палата розглянула справу про селянське заворушення в с. Безуглівці і засудила 13 його активних учасників до 7-місячного тюремного ув'язнення [1, с. 209 – 211].

У с. Неглюбки Суразького повіту, вийшовши 10 квітня 1910 р. в поле, селяни примусили землеміра припинити роботи, і тільки тоді, коли на вимогу місцевих властей в село прибув поліцейський загін, вони були відновлені [25, арк. 1]. У с. Почеп Мглинського повіту землемір хотів нарізати відруб місцевому заможному селянинові розміром в 75 дес. у місці розташування селянських городів. 18 травня 1913 р. селяни примусили землеміра припинити роботу. Через два дні в село приїхав повітовий справник і в супроводі поліцейського наглядача прибув у поле, де в цей час відновились землемірні роботи. Сюди ж з'явилося і близько 300 селян, які і цього разу добились припинення робіт. 25 травня повітовий справник прибув із загоном стражників у кількості 35 чоловік. На полі їх уже чекали селяни. За наказом справника поліція пустила в хід нагайки, щоб розігнати селян. Зав'язалась сутичка. В поліцію полетіло каміння. Після поліцейської розправи, вчиненої над селянами, землемірні роботи відновились [29, арк. 114].

Масового характеру набув виступ селян с. Перелаз Суразького повіту. У село 24 червня 1913 р. приїхав землемір для відведення відрубів селянам Ласому і Струговцю. Коли він разом із сільським старостою та урядником прибув у поле, то побачив багато селян, які почали ображати прибулих і вимагати, щоб землемір виїхав із села і не починав нарізування відрубів. Проте всупереч протестам селян землевпорядні роботи було розпочато. Тоді селянка Анна Саможенова, незважаючи на протидію урядника, схопила вимірювальну стрічку і спробувала порвати її, примусивши землеміра припинити роботи. Повернувшись у село, селяни зібрались біля квартири землеміра і почали вимагати видачі уповноважених відрубників і старости, загрожуючи їм вбивством. Конфлікт стих лише після того, як поліція розігнала бунтівників. П'ятеро селян разом з А. Саможеновою були покарані 30-добовим арештом [4, с. 406 – 407].

Масові виступи селян проти столипінського землевпорядження, що супроводжувалися сутичками з поліцією, місцевими властями і землемірами, відбулись також у селах Кучинівка Городнянського повіту (квітень 1910 р.), Чорноводки Мглинського повіту (18 червня 1910 р.), Запілля Мглинського повіту (21 травня 1913 р.) [1, с. 216]. Землемірні роботи в ряді сіл проводились під охороною поліції. Мглинська повітова землевпорядна комісія просила повітового справника відрядити загін поліцейських стражників на час проведення землевпорядних робіт у с. Чорноводки. В цьому селі під час сільського сходу, на якому вирішувалось питання про вихід селян Буримова і Сенькова на хутори, у будинок, де відбувався сход, прибули жінки з дітьми в кількості близько 200 душ і спочатку криками виражали протест, а потім накинулись на поліцейських стражників, яким довелося застосувати силу для наведення порядку. І навіть після того, як сільський сход дав дозвіл на виділення селян на хутори, переслідування і насильство по відношенню до хуторян у селі не припинились [4, с. 244]. У с. Старий Вишків Новозибківського повіту протягом усього літа перебував загін стражників. Тут селяни, вороже поставившись до виділів на відруби, відмовились виставити робітників для допомоги землеміру, і неодмінний член вирішив розпочати землемірні роботи в полі з допомогою найманих робітників із сусіднього села Старі Боровичі. Як тільки робітники в супроводі стражників з'явилися у селі, місцеві селяни напали на них і, засипаючи градом каміння, не пустили в поле. Повітовий справник арештував багатьох селян, а для допомоги землеміру знову найняв у м. Новозибкові 20 робітників і відправив їх під охороною стражників у Старий Вишків [1, с. 216 – 217].

Чернігівський губернатор розіслав усім земським начальникам циркуляр, в якому зобов'язував їх бути присутніми при нарізанні хутірних ділянок. Він пропонував також мати при кожній становій квартирі загін поліцейських стражників, який міг би з'явитися в потрібний момент як військово-поліцейська демонстрація. «Такі демонстрації, – писав він, – уже не раз практикувалися і завжди мали незмінний заспокійливий вплив на селян» [1, с. 217 – 218]. Протистояння з селянами іноді заходило так далеко, що губернатору І. Стерлігову в 1913 р. довелося неодноразово звертатись до повітових землевпорядних комісій з вимогами навести лад у цій справі. Він був занепокоєний тим, що вже навіть самі землеміри почали брати на себе функції поліції, тому що при «протидіях з боку місцевого населення, які перешкоджають нормальному ходу робіт, складають протоколи про те, що відбулось, і спрямовують їх до місцевої поліції для притягнення винних до кримінальної відповідальності» [31, арк. 60]. У своєму секретному циркулярі 9 липня 1913 р., звертаючись до неодмінних членів і повітових урядників, губернатор І. Стерлігов зазначав, що «в поточному польовому періоді при здійсненні землевпорядних робіт в деяких місцевостях губернії населення чинило протидію землемірам, причому одні з них, продовжуючи роботи, піддавались погрозам і навіть насильницьким діям з боку противників робіт, а інші, призупинивши роботи, звертались безпосередньо до поліцейської влади» [31, арк. 77]. Тому губернатор для уникнення «непорозумінь і безчинств, які відбувались у губернії при виконанні землевпорядних робіт», наказував вищим чином землевпорядних комісій по можливості розбиратись у кожній конкретній ситуації без поліції, а до неї звертатись лише тоді, коли справді «зволікання у зверненні до поліції загрожувало б їх (землемірів) безпеці» [31, арк. 79].

Не варто однак перебільшувати активний опір чернігівських селян столипінським аграрним перетворенням. Для підтвердження цього наведемо підрахунки різних вчених щодо селянських виступів в Україні протягом 1907 – 1914 рр. Російська дослідниця Н. Мальцева зафіксувала в Україні в 1907 – 1914 рр. 375 селянських виступів [16, с. 130]. Її колега В. Горякіна нарахувала в Україні за період 1907 – 1914 рр. 706 селянських виступів (проти столипінського землевпорядкування – 100), з них Чернігівщини стосувались 62 конфлікти (проти столипінського землевпорядкування – лише 9) [15, с. 129]. На нашу думку, найповнішими є підрахунки, які зробили українські вчені Ф. Лось і О. Михайлюк. Ці автори нарахували 1973 виступи, з яких проти столипінського землевпорядкування було 130 (або 6,6%) [1, с. 254 – 255]. Відмінності в підрахунках кількості селянських виступів можна пояснити різною методикою використання статистичних даних різними вченими. Так, Д. Пойда вважав, що враховувати необхідно лише ті конфлікти в селянському середовищі, які підпадають під поняття «селянське заворушення», під яким вчений розумів «події, що залишили помітний слід у житті села й були протестом якщо не всього населення, то значної його частини певного населеного пункту» [17, с. 28]. Йому заперечує Б. Литвак, який пропонував рахувати селянські виступи за кількістю селищ, охоплених протестами, бо в такому разі «відома не тільки загальна кількість населених пунктів, але й кількість жителів в них» [18, с. 102]. З ним не погоджувався О. Михайлюк, який пропонував не обмежуватись підрахунком селищ, в яких відбулися заворушення, оскільки селянські виступи іноді відбувались повторно в одному і тому ж населеному пункті, і в цьому разі кількість конфліктів применшувалась. Учений стверджував, що для встановлення критерію розмаху селянського руху слід враховувати три фактори: 1) кількість виступів; 2) кількість їх учасників; 3) кількість селищ, охоплених заворушеннями. Взяті в цілому ці чинники більш-менш відтворюють об'єктивну картину селянських виступів у певному регіоні за певний період [19, с. 114]. Якщо у селянському виступі поєднуються кілька форм боротьби, то О. Михайлюк погоджувався з тими істориками, які вважали, що в цьому випадку вирішальною є вища форма. Наприклад, виступ, який закінчився сутичкою з поліцією, потрібно кваліфікувати як виступ проти поліції [19, с. 115]. Вважаючи дану методику підрахунків найбільш повною і достовірною, наведемо статистику селянських виступів проти столипінського землевпорядкування в українських губерніях в

**Селянські виступи в Україні проти столипінського
землевпорядкування у 1907 – 1914 рр.**

(Джерело: Лось Ф.Є, Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі. 1907

Губернії	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	Разом
Волинська	-	1	-	1	-	2	3	3	10
Київська	-	1	3	5	-	1	-	-	10
Подільська	-	-	1	-	-	-	-	1	2
Полтавська	-	-	1	6	6	1	1	1	16
Харківська	-	2	7	6	4	17	5	3	44
Чернігівська	-	-	-	4	-	1	8	-	13
Катеринославська	2	1	2	2	4	1	-	-	12
Таврійська	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Херсонська	-	-	3	2	5	12	-	-	22
Всього	2	5	17	26	20	35	17	8	130

– 1914. – К., 1976. – С. 244 – 255)

Аналізуючи дані табл. 1, можна зробити висновок, що за період від початку аграрної реформи до початку Першої світової війни в Чернігівській губернії відбулося порівняно небагато активних виступів проти власне столипінського землевпорядкування. Кількість таких виступів становить 10% від загальної кількості по Україні і 17,8% – по Лівобережжю. Повільний хід реформи в перші її роки мав наслідком відсутність взагалі таких виступів у 1907 – 1909 рр. Більшість селянських виступів проти столипінської реформи припадає на 1911 – 1913 рр., коли, згідно із законом 29 травня 1911 р., пошквували землевпорядні роботи по виділу відрубів і хуторів [1, с. 219].

Проте не слід вважати, що Чернігівщина в період 1907 – 1908 рр. була спокійним регіоном. Дослідник О. Герасименко за цей період нарахував лише по одній Ніжинщині, включаючи деякі населені пункти Борзнянського і Глухівського повітів, 276 селянських виступів і стверджував, що на дані роки припав пік селянських заворушень. Однак ці селянські протести практично не стосувалися столипінської аграрної реформи, яка в ці роки в Чернігівській губернії просувалася вкрай мляво. До них хіба що можна віднести знищення межових знаків, про що зазначає і сам О. Герасименко, який на Ніжинщині налічив лише 2 таких випадки за 1906 – 1908 рр. [2, с. 147 – 148].

Необхідно зазначити, що в табл. 1 також не враховані виступи, спричинені майновою диференціацією серед селян, яка стала наслідком змін у землеволодінні. Українські дослідники Ф. Лось і О. Михайлюк слідом за С. Дубровським протести проти дій землевпорядників, а також конфлікти між заможними і бідними селянами в 1907 – 1914 рр. назвали «другою соціальною війною на селі» [1, с. 193]. Вона проявлялась у погромах садиб, самовільних захопленнях земель і майна, самовільних випасах, потравах, порубках та підпалах у господарствах новостворених хуторян та відрубників.

Найпоширенішою формою «помсти» хуторянам і відрубникам з боку селян-общинників у Чернігівській губернії були підпали. Історик В. Горякіна нарахувала на Чернігівщині за період 1907 – 1914 рр. 37 випадків підпалів [15, с. 129], вчені Ф. Лось і О. Михайлюк – 51 випадок [1, с. 244 – 255]. Насправді статистика не повною мірою відображає кількість підпалів у чернігівських селах, насправді їх

було набагато більше, оскільки десятки випадків пожеж залишались не розслідуваними і заносились поліцією в графу тих, які виникли з «невдомих причин» [9, с. 110]. Іноді декілька схожих випадків підпалів фіксувались як один випадок [16, с. 127].

П. Столипін у телеграмі губернаторам від 5 липня 1907 р. вказував: «Зважаючи на помітне почастішання підпалів на аграрному ґрунті і можливість ще більшого посилення їх з настанням осіннього періоду, прошу вжити найрішучіших заходів для охорони стражниками землевласницьких садиб і володінь консервативного селянства» [1, с. 219]. Кореспондент газети «Біржові відомості» в жовтні 1907 р. повідомляв, що в Чернігівській губернії «кожної ночі небосхил осяюється кривавою загравою» [15, с. 133]. Козелецький повітовий урядник Максимовський 29 вересня 1909 р. доповідав начальнику Чернігівського губернського жандармського управління: «Звертають на себе увагу численні підпали у селян. В м. Кобижча тільки за один місяць – з 20 серпня по 20 вересня цього року – 13 пожеж. Підпали здійснювали члени шайки підпалювачів, які діяли в силу переконань політичного характеру, проповідуючи необхідність палити багатіїв» [30, арк. 9]. Всіх винних у кобижчанських підпалах було затримано [30, арк. 10].

У своєму звіті в департамент поліції від 2 листопада 1911 р. чернігівський губернатор М. Маклаков доповідав, що в губернії відбуваються систематичні підпали господарств тих селян, які виявили бажання переселитись на хутори [1, с. 224]. У 1911 – 1912 рр. хвиля підпалів хутірських господарств прокотилася Новозибківським повітом. Тільки в с. Карповичі цього повіту з 1 вересня 1911 р. до 3 жовтня 1912 р. було здійснено десять підпалів у селян, які виявили бажання виділитись на хутори. Декого з охочих виділитись із общини це так налякало, що вони почали відмовлятись від намірів стати хуторянами і виїжджали на ніч в поле зі своїми сім'ями і речами. Підозрюваних у здійсненні підпалів було заарештовано, однак за відсутністю доказів згодом було звільнено з-під варті [4, с. 317]. Абсолютне переважання даної форми селянських протестів над іншими, за словами історика А. Ієрусалимського, відображало те глухе таємне озлоблення, яке панувало серед розорених і голодних селян у процесі проведення столипінської аграрної реформи [9, с. 109].

Боротьба селян проти столипінської аграрної реформи проявлялась і у збільшенні кількості судових справ, які були пов'язані із застосуванням указу 9 листопада 1906 р. [9, с. 111]. Газета «Черниговское слово» в 1913 р. писала, що хуторяни «...знають всіляких нападок з боку общини» [1, с. 224]. Хуторяни постійно жили в обстановці ворожнечі і ненависті, їх переслідували і цькували, псували належне їм майно, а то й громили їх хутори. Селянин Химич у 1908 р. за 2 версти від с. Мрин Ніжинського повіту облаштував хутір на 20 дес. купленої землі: побудував дім і господарські споруди. Член землевпорядної комісії П. Коробка доповідав: «З'явився натовп людей, знищив огорожі і пустив худобу на засіяне поле. Довелось хуторянину захищатись пригостаннями та іншими приватними засобами. В суді важко знайти захист від такого насилля» [34, с. 130]. Біднотою було знищено хутір у с. Мрин Ніжинського повіту. У с. Холопкове Глухівського повіту селяни, озброївшись кілками, 9 травня 1913 р. розгромили хутір селянина М. Ковбаси [1, с. 227 – 228]. У с. Старосілля Городнянського повіту багатий селянин С. Баран, перейшовши на хутір, зразу ж влаштував на ньому велику пасіку, але в травні 1913 р. вона була розгромлена. Царський уряд, заохочуючи розвиток хутірських і відрубних господарств, надавав допомогу «потерпілим». Так, на подання чернігівського губернатора департамент землеробства асигнував С. Барану кредит у сумі 200 руб. на відновлення пасіки. Хуторянин із с. Карповичі Новозибківського повіту А. Куцир одержав від влади безповоротну допомогу в сумі 300 руб., коли його хутір площею 22 дес. землі було спалено місцевими селянами [1, с. 225].

Проявами селянських протестів проти «розверстання» общинних земель були постійні переслідування і залякування охочих виділитись з метою примусити забрати заяви. «Противники виходу на відруби серед селян були і завжди намагалися тероризувати тих, що виділяються, – повідомляв чернігівський губернатор І. Стерлігов у департамент поліції 8 травня 1914 р., – а тому багато з останніх подавали клопотання про відмову в землевпорядну комісію...» [1, с. 226]. У с. Перелюби Сосницького по-

віту селяни чинили всілякі перешкоди особам, які хотіли виділитись. Непримиренна ворожнеча між хуторянами та общинниками виникла у вже згадуваних селах Безуглівка Городнянського і Чорноводки Мглинського повітів. Випадки побиття відрубників мали місце в селах Пакуль і Ковпита Чернігівського повіту, селі Рилівичі Новозибківського повіту [1, с. 225 – 226]. В с. Пакуль 13 травня 1913 р. приїхав землемір і почав відмежовувати землю відрубникові Т. Каранді. Селяни спочатку просили припинити землемірні роботи, а коли це не дало результату, вийшли в поле, прогнали землеміра, забрали в нього коня, а також побили Каранду. Роботи відновились тільки тоді, коли в село прибув становий пристав із загоном стражників [1, с. 229].

За повідомленнями поліцейських властей, у край ворожими були відносини між відрубниками та общинниками в м. Семенівка Новозибківського повіту, де «можна чекати найгірших наслідків». Земський начальник, захищаючи відрубників, змушений був скликати сільський сход, де заявив, що він разом з поліцією застосує найенергійніші заходи для захисту інтересів відрубників. Присутній на сході місцевий селянин Є. Єрмоленко, заперечуючи земському начальнику, зауважив, що «уряд, чинячи так, грабує народ і сам підготовляє ґрунт для різанини і загальної бійки» [1, с. 229].

Чернігівський губернатор М. Маклаков 8 жовтня 1911 р. доповідав в департамент поліції про переселювання селянами хуторянина Феодосія Дубовського. Виходець із с. Дягова Сосницького повіту цей селянин купив з допомогою Селянського банку поблизу с. Звеничева Городнянського повіту 20 дес. землі, облаштував хутір і переселився туди разом із сім'єю. Селяни с. Звеничева зустріли Дубовського вороже і заявили йому, що це їхня дідівська земля, вони не бажають, щоб нею володіла стороння особа, і якщо він не покине хутір, то його уб'ють, а хутір знищать. Після цього розпочалось систематичне цькування хуторянина та його сім'ї і потрава його посівів шляхом прокладення по них доріг. Для свого захисту Дубовському довелося звернутись до губернатора із проханням про захист. Після особистого наказу губернатора винні в насильстві проти хуторянина були ув'язнені в городнянській тюрмі, і навіть порушено клопотання про їх виселення, а старосту с. Звеничева звільнили з посади [4, с. 315 – 317].

Царський уряд, зацікавлений у розвитку хутірських господарств, які б належали заможним селянам – опорі самодержавства, надавав кредити і безповоротну грошову допомогу тим хуторянам, які постраждали від заздрощів односельців-общинників, а також посилав загоми стражників для охорони їхніх господарств. Так, у Новозибківському повіті земський начальник 4-ої ділянки Яржембицький 20 серпня 1909 р. у великій кількості випустив і розповсюдив відозву, яка закликала селян виходити на хутори і відруби, обіцяючи кільком першим домогосподарям, що покажуть іншим приклад, безповоротну субсидію в сумі до 300 руб., а решті селян – позику в розмірі 150 руб. на термін 10 років. Таким чином до виділення на хутори було залучено 136 чоловік цієї ділянки повіту [4, с. 245]. Чернігівський губернатор у рапорті міністерству внутрішніх справ писав, що він посилав у села загоми стражників, «щоб дати зрозуміти селянам, що насильство над хуторянами, які з вірою переходять до нових форм землеволодіння, не буде допущено в губернії, що влада не дозволить залякувати цих підприємливих людей і що жодна волосина з їх голови не впаде безкарно». Далі він повідомляв, що ним видано наказ мати при кожній становій квартирі невеликий кінний загін, який можна було б використати в разі потреби для придушення селянських виступів проти здійснення землевпорядкування і у випадку насильства над хуторянами та відрубниками [1, с. 228 – 229].

Селянин-відрубник із села Ковпинка Новгород-Сіверського повіту, який за сприяння Селянського поземельного банку купив 13 дес. землі, повідомляв 25 жовтня 1910 р. у Чернігівське губернське креслярське відділення про постійне знищення меж його відрубу сусідами і прохав направити землеміра для відновлення межових знаків його земельної ділянки [35, арк. 50]. У деяких селах селяни-общинники, незадоволені тим, що під відрубні і хутірські ділянки відійшла краща земля, стали самовільно заорювати їх. Масове заорювання здійснювали селяни с. Медведі Суразького

повіту. 16 серпня 1911 р. селяни всією громадою в кількості близько 300 чоловік виїхали на ділянки хуторян і стали орати їх. Для придушення виступу селян було викликано загін поліції [1, с. 230].

Кількість конфліктів між розбагатілими і незаможними селянами у Чернігівській губернії в роки столипінської аграрної реформи відображено у табл. 2.

Таблиця 2

Виступи селян-общинників проти хуторян і відрубників у Чернігівській губернії у 1907 – 1914 рр.

Форми виступів	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	Всього
Розгроми садиб хуторян і відрубників	-	-	1	-	-	-	2	-	3
Захоплення землі і майна	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Випаси і потрави	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Порубка та ін. масові виступи	-	-	-	-	1	-	1	-	2
Підпали	1	-	20	-	5	12	7	6	51
Всього	2	-	21	-	7	12	10	6	58

(Джерело: Лось Ф.Є, Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914. – К., 1976. – С. 244 – 255)

Усього, за підрахунками Ф. Лося і О. Михайлюка, по всій Україні в зазначений період відбулося 322 виступи проти «куркулів». Переважна більшість з них (222) припала на Лівобережну Україну (68,9%) (Полтавщина – 101, Харківщина – 63 виступи). Загальна кількість різних сутичок між багатими і бідними селянами Чернігівщини за період 1907 – 1914 рр. становила 18% від загальної кількості по Україні і 26% по Лівобережжю [1, с. 244 – 255].

На нашу думку, конфліктів між біднотою і куркулями в Чернігівській губернії було значно більше, ніж це стверджують вищевказані вчені. Судити про вади статистики в ті роки можна хоча б за таким прикладом: у одному м. Кобижча Козелецького повіту тільки за вересень-жовтень 1909 р. зафіксовано 13 підпалів майна сільських багатіїв [1, с. 220]. Ф. Лось і О. Михайлюк за увесь період 1909 – 1910 рр. нарахували на всій Чернігівщині лише 20 підпалів [1, с. 244]. Не могли ж практично всі підпали відбутись тільки в одному населеному пункті і протягом одного місяця! Інша справа, що жертви підпалів не обов'язково були новоспеченими хуторянами, оскільки їх статус у документах не уточнюється. Однак не викликає заперечення той факт, що в перші роки проведення реформи сутички між хуторянами та общинниками справді були рідкістю (оскільки сама реформа проходила низькими темпами), а вже з 1908 р. зіткнення між біднотою і заможними селянами почали набирати обертів, відкриті виступи стали поширенішим явищем [10, с. 14]. Якщо на початковій стадії дії указу 9 листопада 1906 р. багато селян ще сподівались покращити своє становище шляхом виходу на хутори та відруби, то до 1912 р. вони остаточно розчарувались у «магічній» дії столипінського законодавства і з новою силою стали виступати проти поміщиків і куркулів [10, с. 16 – 17]. У появі останніх селяни вбачали причини погіршення свого і без того злиденного існування.

Серед частини селян викликала невдоволення і політика Селянського поземельного банку, яка підпорядковувалась інтересам заможної верстви позичальників, котрі були в змозі повернути кредит з відсотками. Для інших позики в банку часто ставали першим кроком до втрати землі і розорення: щоб вчасно віддати щорічні платежі, селяни змушені були продавати більшу частину врожаю, а нерідко і худобу. Ціни продажу на землю у Селянського поземельного банку здебільшого значно перевищували її справжню вартість [12, с. 105]. У загальній сумі платежів банку помітну частку становили пеня, відсотки за відстрочені платежі, витрати на публікації про торги. За 1907 – 1913 рр. ці види платежів сягали 4,5% від усіх платежів, а в роки війни вони стали ще вищі [21, с. 112]. Протестуючи проти грабіжницької політики банку, що був великим землевласником, селяни відмовлялись від купівлі землі через посередництво банку, відмовлялись від сплати платежів, а іноді доходило і до самовільних випасів і потрав на банківських землях, а також до захоплення банківських земель [12, с. 105 – 106].

При характеристиці тогочасного становища в чернігівських селах слід враховувати не лише кількість виступів, а й настрої населення, ту політичну і соціальну атмосферу, яка панувала там. Про прохолодне ставлення чернігівських селян до аграрної політики Столипіна свідчить, зокрема, і проведення виборів до III Державної думи. Якщо в I і II Державних думах депутати-селяни, серед яких було немало чернігівців, вели гострі дебати по аграрному питанню, то вже до III Думи явка на вибори в Чернігівській губернії була найнижчою серед українських губерній – 54% виборців (на Київщині – 71%). В одній волості Кролевецького повіту селяни відкрито відмовились обирати повноважених на вибори [13, с. 85]. У доповіді помічника начальника Київського охоронного відділення М. Кулябка в департамент поліції зазначалось, що селяни Чернігівської губернії ставляться до III Державної думи «цілковито байдуже» [4, с. 159]. Таке пасивне ставлення чернігівських селян як до виборів, так і до самого законодавчого органу мало під собою реальне підґрунтя, оскільки селяни не вірили, що держава справді здатна змінити на краще їхнє становище. Майбутні події повністю підтвердили селянські настрої. Вже з перших кроків діяльності III Думи проявилось її безсилля в частині «реформ», оскільки царизм виступив проти них під знаменитим столипінським лозунгом «спочатку заспокоєння, потім реформи». Кадети, прогресисти, октябристи відкрито визнали, що «реформ» не буде. На початок роботи IV Думи такої настрої став не лише загальним, а й визначальним у поведінці не лише лібералів, а й правих фракцій Думи [14, с. 8]. Невипадково представники царських властей у своїх донесеннях неодноразово з тривогою доповідали про падіння авторитету уряду, зростання невдоволення серед селян. Так, за словами чернігівського губернатора, все населення краю в 1916 р. ставилось до уряду і урядових заходів скептично, не вірячи в їх дієвість [2, с. 123].

З початком війни в 1914 р. селянські виступи проти землевпорядних робіт не припинились, оскільки становище малоземельного селянства губернії в роки війни значно погіршилось. Мобілізація запасних, дострокові призови новобранців, реквізиція хліба, коней, худоби, наряди на тиллові роботи – все це тяжким тягарем лягло на їхні плечі. Мобілізація в армію забрала половину працездатного чоловічого населення, зокрема у Чернігівській губернії – 50,6% [11, с. 278]. Селянські протести і виступи були спрямовані не проти війни, а проти погіршення і так незавидного їх становища.

Отже, протести селян проти столипінської аграрної реформи на Чернігівщині відбувались у формах скарг на дії землевпорядних чинів, відмов від виходу на хутори і відруби, вчинення опору землемірам, протистояння обшинників відрубникам і хуторянам. Однією з характерних особливостей селянського руху досліджуваного нами періоду було відносне збільшення селянських виступів проти заможних селян, зумовлене поглибленням майнової диференціації на селі у зв'язку з проведенням столипінської аграрної реформи. Заможні збагачувались, а біднота ще більше загрузала в злиднях.

Найактивніше проти столипінського землевпорядкування селяни протестували в північних повітах губернії – Новозибківському, Мглинському, Суразькому, Городнянському, Чернігівському, Новгород-Сіверському, де обшинне землеволодіння переважало і де вихід частини заможних селян на хутори і відруби погіршував і без того

нелегке становище бідніших селян, для яких община була підтримкою у важкі часи.

Однією з причин відносно невеликого розмаху селянського руху в 1911 – 1914 рр. була та обставина, що промисловість у зв'язку з економічним піднесенням 1910 – 1914 рр. поглинала значні маси сільськогосподарського пролетаріату і сільської бідноти, які в інший час не могли знайти роботу. Можна припустити, що виступів селян у період столипінської аграрної реформи було значно більше, ніж ми маємо даних в архівах, що ми вже зауважували. Про це зазначає в своїй публікації В. Горякіна [15, с. 131], цієї ж думки дотримується і С. Дубровський, який вважав, що тогочасна статистика більше цікавилась містом, а селу приділяла значно менше уваги [3, с. 515]. На думку дослідника селянських рухів М. Лещенка, офіційна статистика царської Росії свідомо значно зменшувала кількість селянських заворушень [20, с. 32]. Справді, департамент поліції реєстрував далеко не всі селянські виступи. Зокрема в 1911 – 1914 рр. перестали реєструвати підпали «на аграрному ґрунті», особливо ті, по яких не було доказів для розслідування, оскільки вони могли здійснюватись і з помсти за особисті образи або ж з метою одержання страхових виплат. Сутички між общинниками і відрубниками часто розглядалися як побутові конфлікти. Не повністю вівся облік такої поширеної форми селянської боротьби, як випаси і потрави на землях хуторян, вони могли бути результатом тісноти і беззастовицтва або випадковості через недогляд пастуха. Тому прослідкувати якусь чітку закономірність у динаміці і територіальному розподілі підпалів та потрав немає змоги.

Таким чином, ми бачимо, що реалізація столипінської аграрної реформи в Чернігівській губернії не відбувалась безпроблемно і викликала спротив частини селян. Їхні виступи проти столипінського землевпорядкування не мали масового поширення, а носили локальний характер, однак змушували владу вживати застережні заходи, а іноді й застосовувати силу для заспокоєння селянського невдоволення. Головною причиною селянського невдоволення змінами в землеволодінні була соціальна, тобто спрямованість реформи на задоволення інтересів заможного, ініціативного і підприємливого селянства, в той час як бідніші селяни, котрі становили більшість на Чернігівщині, виявились осторонь земельних перетворень і були змушені вести напівголодне існування або ж шукати кращого життя на чужині чи остаточно розорюватись і вирушати на заробітки в місто. Не можна оминати увагою і психологічний чинник аграрних перетворень, який мав місце в селянському середовищі. В общині селяни перебували в більш-менш рівному матеріальному становищі. Елементарна людська заздрість до збагачення сусіда, який вийшов з общини і почав самостійне хазяйнування, викликала в частини бідніших селян не прагнення до наслідування, а ненависть до нього і бажання перешкодити такій, на їхню думку, соціальній несправедливості.

1. Лось Ф.Є, Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914. / Ф.Є. Лось, О.Г. Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976. – 284 с.

2. Герасименко О.В. Аграрний рух на Ніжинщині у 1900 – лютому 1917 рр. (за матеріалами місцевого архіву) / О.В. Герасименко // Література та культура Полісся. – Вип. 29. – Ніжин, 2005. – С. 145 – 152.

3. Дубровський С.М. Столыпінская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1963. – 600 с.

4. Крестьянское движение в России. Июнь 1907 г. – июль 1914 г. Сб. документов / [Ред. А.В. Шапракин]. – М.-Л.: Наука, 1966. – 676 с.

5. Крестьянское движение в России в годы первой мировой войны. Июль 1914 г. – февраль 1917 г. Сб. документов / [Ред. А.М. Анфимов]. – М.-Л.: Наука, 1965. – 605 с.

6. Румянцев М. Столыпінская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги / М. Румянцев // Вопросы экономики. – 1990. – №10. – С. 63 – 74.

7. Державний архів Чернігівської області (Держархів Чернігівської обл.), ф.127, оп.11, спр.1749, 180 арк.

8. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 11, спр. 1748, 286 арк.

9. Иерусалимский А.Ф. Некоторые вопросы развития крестьянского движения в 1910 – 1914 гг. / А.Ф. Иерусалимский // История СССР. – 1959. – №4. – С. 108 – 116.

10. Егоров М. Крестьянское движение в центральной черноземной области в 1907 – 1914 гг. / М. Егоров // Вопросы истории. – 1948. – №5. – С. 3 – 19.

11. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР / В.О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
12. Пойда Д.П., Опря А.В. З історії боротьби трудящего селянства України проти грабiжницької політики Селянського поземельного банку (1906 – 1916 рр.) / Д.П. Пойда, А.В. Опря // Український історичний журнал. – 1983. – №11. – С. 105 – 108.
13. Попик П. Селянські маси України і вибори в III Думу / П. Попик // Український історичний журнал. – 1978. – №7. – С. 81 – 88.
14. Аврех А.Я. Царизм накануне свержения / А.Я. Аврех. – М.: Наука, 1989. – 254 с.
15. Горякина В.С. Крестьянское движение на Украине в 1907 – 1914 рр. / В.С. Горякина // История СССР. – 1972. – №1. – С. 125 – 134.
16. Мальцева Н.А. О количестве крестьянских выступлений в период столыпинской аграрной реформы (3 июня 1907 г. – 1 августа 1914 г.) / Н.А. Мальцева // История СССР. – 1965. – №1. – С. 126 – 131.
17. Пойда Д.П. Про методику вивчення селянського руху періоду домонополістичного капіталізму / Д.П. Пойда // Український історичний журнал. – 1966. – №5. – С. 25 – 31.
18. Литвак Б.Г. Координація методики вивчення селянського руху – завдання принципів важливості / Б.Г. Литвак // Український історичний журнал. – 1967. – №1. – С. 100 – 104.
19. Михайлюк О.Г. Про методику статистичного вивчення селянського руху / О.Г. Михайлюк // Український історичний журнал. – 1969. – №9. – С. 114 – 115.
20. Лещенко М.Н. Удосконалювати методику дослідження селянських рухів / М.Н. Лещенко // Український історичний журнал. – 1966. – №5. – С. 32 – 38.
21. Анфимов А.М. О долге крестьянства России Крестьянскому поземельному банку / А.М. Анфимов // Вопросы истории. – 1955. – №1. – С. 111 – 112.
22. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині), ф. 1336, оп. 1, спр. 583, 28 арк.
23. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 11, спр. 2320, 246 арк.
24. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 1439, оп. 1, спр. 1190, 40 арк.
25. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1189, 55 арк.
26. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1472, 14 арк.
27. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1106, 4 арк.
28. Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 155, 384 арк.
29. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1484, 136 арк.
30. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1105, 43 арк.
31. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 11, спр. 2318, 94 арк.
32. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 11, спр. 2039, 121 арк.
33. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 11, спр. 2040, 70 арк.
34. Коробка П.С. Безотлагательные меры для правильного устройства сел в Черниговской губернии в связи с хуторным хозяйством / П.С. Коробка // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – №7 – 8. – С. 127 – 141.

В статтє досліджується стосунки селянства Черниговской губернии к реалізації столыпинской аграрной реформы (1907 – 1914 гг.), раскрываются причины и формы крестьянской борьбы против столыпинского землеустройства.

Ключевые слова: Столыпин, аграрные реформы, протесты.

The article examines the relation of peasantry of the Chernigov province to realisation of the Stolypin's agrarian reform (1907-1914), reveals the reasons and forms of peasant's struggle against Stolypin's land management.